

չեւով՝ գլորեց տարաւ զայն և ձգեց նաւատտեաց խումբին մէջ։ Սակայն յայտնի չէ տակաւին, թէ ինչ ազդեցութիւն ըրաւ ծերունիին իմաստուն խօսքերը անոնց սգւոյն ու սրտին վերայ։

Աշաք Բարդախան-Յիւն։

(Տես էրես 9)։

Սոյն խնդրոյս, որովհետեւ առայժմ մեր ազգին նկատմամբ այնչափ կարեւորութիւն մի չունի, բայց կրնայ ըլլայ ժամանակ մի, որ մի որ խիստ հեռու չէ, այնպիսի խնդիրներ յուզուին, եթէ իրօք արդէն սկըսեալ չեն, վասն որոյ մեք արդէն կարեւորութիւն տալով սոյն խնդրոյս, շարունակեմք երկրորդել՝ մէջ բերելով երկու տարակարծիք գիտնականաց դասուն առարկութիւնները, որոնք կրնան միանգամայն օրինակ լինել մեր ազգի բանասիրաց՝ իմաստուն և օրինաւոր վիճաբանութեան։

Սիւսլը քաղաքը ուղեւով պատմութեամբ մի հաստատել իւր կարծիքը, մէջ կը բերէ գաղղիական աշխարհիկ դպրոցի մի պարզեւարաշխութեան հանդիսի ժամանակ աշակերտի մի տուած պատասխանը։ Յիւն չեալ պատանին, կ'ըսէ, որ ազատ խորհող անձի մի զաւակ էր, աստիճանին վերայ ելաւ, որ իւր մէկ տարուան միջոցին մէջ գրած դասերուն օրինաւորութեանը համար բարոյական և կրօնական ուսմանց վերաբերեալ ընծայագիրքն ու պսակը ընդունի։ Իայց գիտնալ պէտք է նախ, որ ըստ պատմութեան Սիւսլ տղան ամենեւին կրօնի մի չէր հետեւէր իւր հօրը նման, ոչ ըստ հռոմէական և ոչ ըստ

բողոքական ծիսից մկրտեալ էր, և ոչ թղթատեալ էր ըստ Հրէից։ Սոսն որոյ երբ դպրոցի կառավարիչն իւր աջ կողմը նստող հռոմէական քահանային ուղեց տալ գիրքն ու պսակը, որ իւր ձեռօքը պսակէ զպատանին, նա չճանչնալով զինքը՝ բողոքական եղած պիտի ըլլայ ըստց. բայց երբ վերանորոգեալ եկեղեցւոյ պաշտօնեայն ալ, որ կառավարչին ձախ կողմը նստած էր, չճանչցաւ զաշակերտը, այն ատեն դէպ ի տղան դառնալով կառավարիչը, Իսրայէլացի՝ ես ուրեմն դուն, հարցուց անոր։—Սիւսլ, հէր, պատասխանեց տղայն։—Եւ ո՞վ սորվեցուց քեզ բարոյական ուսման քր։—Իմ հայրս, պատասխանեց։—Սիւսլ ուրեմն, աղտս, իմ կողմէս սիրալիր բարեւներ լինես հօրդ, ըստց, ու ինքն իւր ձեռօքը պսակեց զնա։

Այս պարզ ու տղայական բնութանը մէջ բերելով՝ սա կը հետեւցընէ Սիւսլը, թէ մարդ ս առանց որ և է կրօնի կրնայ բարոյականութիւն ստանալ, Սակայն առանց պատասխաւնոյ չթողուց զինքը կղերական խումբը, ու վիճաբանութիւն մի է բացուեցաւ, ինչպէս ըսինք, երկու տաւաղոյգ վարդապետութեանց մէջ։

«Սոսնց դիտաւորութիւնն է, կ'ըսէ ուրիշ բարեպաշտ գրագէտ մի, հաստատել թէ բարոյականութիւնն ինքնագոյ է, մարդոյս իշխանական միտքը կամ իմացականութիւնն է աւոր սահման ու պատուէրներ տուողը, և թէ ամենեւին մէկ կերպով մի գերազանց աստիճանի վարդապետական օրէնքի մի հետ կապակցութիւն չունի. միով բանիւ ազատ բառ մի է Իսրայէլականութիւն ըսածնիս։ Որմէ՞ ազատ, ինչ բանէ ազատ։ Ասոր վերայ բան մի չեն յայտներ, այլ այս է միայն ըսածնին, թէ Աստուծոյ դաւ

զաւիարը՝ պարտուց գաղափարին հետ
յարաբերութիւն չունի . և թէ մար-
դըս ինքնին առանձին կարող է թէ
իւր անձին և թէ այլոց դէմ ունե-
ցած իւր պարտաւորութիւնները մը-
տօքը ճանչնալ և իրաւունք տալ ա-
նոնց կամ ոչ . այսպէսով մարդս բա-
րոյականութեան ստեղծողը կը կա-
ցուցուի , որ ըսել է աստուածացը-
նել զմարդը . վասն զի իմացականու-
թեան և կենաց օրէնքներուն գերա-
գոյն հեղինակն ըլել ըսել է զանիկայ :

« Եւս բանս իրօք և անտարբերա-
բար ըսողներ ալ կան , որոնք խորհե-
լու այնքան շատ վարժուած մարդիկ-
ներ չեն . կան ալ որ գիտնական և ի-
մաստաւիրական եղանակաւ մի ըսած
են զայն , ինքրզինքնին խորունկ փիլի-
սոփայի տեղ դնող մարդոց պէս . բայց
թէ տանք և թէ անոնք փուճ մար-
դիկ են , և առաւել առաջինները՝ ո-
րոնք աւելի ծանրափոհ ու անկեղծ
անձանց տեղ դրած են զիրենք , և
ամենէն ամբարտաւաններն են :

« Բայց ինչ որ ալ ըլլայ , ասոնք ի-
րենց միտքն ու ըսածնին կը հասկընան
արդեօք : Եթէ Բարոյական ըսած
բառերնին ստոյգ նշանակաւ թիւն մի
ունի , ի հարկէ մարդոց իրարու մէջ
փոխադարձ յարաբերութեանց գա-
ղափար մի կը պարունակէ զօրութիւն
իւր մէջը , և այս գաղափարը ո՞րն է ,
և ուսկէ՞ կուգայ , և ո՞րն է անոր
պարտաւորիչ նշանը :

« Եւս աշակերտը որ ոչ Հրեայ է
կրօնիւ , ոչ բողոքական և ոչ հռոմէ-
ական , ինչպէս այս տեսակ ուսմուն-
քով պիտի ընթանայ իւր կենացը մէջ ,
առանց գիտնալու իշխանական մտաց
զօրութեամբը՝ թէ իւր հօրը սոր-
վեցուցած պարտաւորութիւնները
պէտք է անիկայ սիրէ , և ոչ միայն
սիրէ , այլ և ի գործ պիտի դնէ ,

թէ և անոնք իւր անձին , իւր ցան-
կութիւններուն , կրիցն և զուար-
ճութեանց բնական միտումներուն
և իւր հաճոյքը կատարելու համար
ունեցած սաստիկ բնազդեցութեան
դէմ եղած ըլլան :

« Եւս չեմ գանգատիր որ այսպիսի
ուսմունքով կրթուած աղայ մի կա-
ռավարչին ձեռքը պսակուեցաւ ու
վարձատրուեցաւ , բայց սա կ'ըսեմ ,
որ եթէ ժամանակէ մի յետոյ առա-
քինութիւն մի գործելու ստիպող
պարտուց դէմ տարակոյս մի ծագե-
լու ըլլայ յանկարծ իւր մտքին մէջ ,
իւր հօրը սորվեցուցած բարոյակա-
նը , թէ և ըստ ինքեան կատարեալ
եւս եղած ըլլայ , բաւական պիտի
ըլլայ անիկայ , իւր տարակուսու-
թեանը դէմ զայն (առաքինու-
թիւնը) հաստատ բռնել տալու : Եւս
ի՞նչ կ'ըսէ փիլիսոփայն : Եւ նոյն ինքը
փիլիսոփայն կրնայ համարձակիլ ըսել՝
թէ այսպիսի փորձերու ժամանակ ,
զորոնք անշուշտ ճանչըցած է ինքը ,
և եթէ ուրանայ՝ իրեն և այլոց դէմ
ստամ կ'ըլլայ , այսպիսի փորձերու ժա-
մանակ կրնայ համարձակիլ ըսել՝ թէ
ինքը աւելի զօրաւոր է քան զիւր մի-
տումը , քան զցանկութիւն , քան բզ-
վայրաբար իրենքն ու քան զչարի
և մոլութեան հրապարները : Եւ զա-
բարոյական ուսուցանող վարժապետք
եւս ի՞նչ պիտի ըսեն ասոր : Եւ ի-
րենցմէ տրամաբանութիւն չեմ պա-
հանջեր , եւս անկեղծութիւն կը
խնդրեմ :

« Տրամաբանութեան հարցընելու
ըլլամք , անոր ամենմեկէնուս ըսածը
սա է , թէ Եստուծոյ գաղափարովը
չիւսերացեալ ու Հաստատուած բա-
րոյական մի կազմելը , պարտաւորու-
թիւններ հրամայել ըսել է՝ առանց
հաստատելու զանոնք հեղինակու-

թեամբ և իշխանութեամբ, որ մարդոյս կամքը կը պարտաւորէ :

« Զեր ըսած բարոյականը ընտիրն եղած պիտի ըլլայ, և ատոր ամենեւին տարակոյս չկայ, վրոն զի հակառակ ձեր սկեպտիկեան գոռոզութեանը, այն ընտիր ու ազնիւ բարոյականը կրօնական ընկերութեան մի կը պարտաւորիք, որ զձեզ ի խանձարրոց անոյց ու մեծցոյց : Իսոյց եթէ սոյն ընկերութեանն և զանիկայ կաղմոզ օրէնքներէն զատելու ըլլաք, ինչ կը մնայ ձեզ. եթէ ոչ լոկ տեսական վարդապետութիւն մի :

« Եւ յետոյ այս տեսական վարդապետութենէ յառաջագոյօղ պարտաւորութիւնները բացատրելնուդ ինչ կանոն պիտի բռնէք : Եւս այս պարտաւորութիւնները ձեզմէ տարբեր եղանակաւ կը հասկընամ : Իմ դատումս ձեզ ենթարկելու համար փիլիսոփայական կերպ մի ունիք արդեօք, ես ձերն ինձ ենթարկելու և յաղթահարելու համար չ'ունիմ բընաւ կերպ մի, և չեմ ալ պնդեր այդպիսի իշխանութիւն մի ունենալ. կը ճանչնամ միայն որ ձեր միտքը և իմս անկախ են իրարմէ. թող ուրեմն իրենք իրենց իրաւ ընտիրն ըլլան. բայց այն ժամանակ վճիռ առնողն ո՞ր իշխանութիւնը պիտի ըլլայ : — Իշխանութիւն պէտք չէ, պիտի ըսես : — Ինչպէս, ձեր և իմ բարոյականօ իրարմէ զանազան ըլլան, և իրաւ ընտիր իշխանութիւն մի չգտնուի՞ վըճիռ տալու, թէ իմ բարոյականօն արդեօք անպիտան է, թէ ձերը անմիտ է : Եւ դուք այս վիճակը բո՛ւն իմաստասիրական կը կոչէք : Ի՞նչ անիշխանական վիճակ մի է, ոչ միայն դաժապարաց, այլ և դործոց նկատմամբ : Վասն զի, ինչպէս որ մեր խօսքը հոս բարոյականին վերայ է, այսինքն կեն-

ցաղաւարութե՛ն, ուստի խիստ յայտնի է որ այս կենցաղաւարութեան ընթացքը եթէ ներքին կանոն մի չունենայ՝ քան զդաղաւարը զոր իւրաքանչիւր օք պիտի ունենայ իւր պարտաւորութեանցը վերայ, յայնժամ մարդոյս կենքը պիտի մատնուի ամէն տեսակ զուարճութեանց, հեշտութեան, նախանձու, միով բանիւ ամէն կրից, որոնք պիտի աշխատեցնեն ու փճացնեն զայն :

« Եւսէք թէ ընդհանուր բարոյական մի կայ իրօններէ՛ անկախ. — Կարելի է իրօններէ, բայց ոչ երբեք կըրօնէ : Երբ իրօնէ զանազան են կըրօնները, գուցէ կը կարծէք թէ չի կայ կրօն մի, ըսել կ'ուզեմ հիմնականապէս ճշմարիտ կրօն մի. որոյ առջեւ թէ աւելորդ ապաշտութիւնները, թէ մոլորութիւններն և թէ իմաստակութիւնները ամօթապարտ յաղթահարուին :

« Ինտրանսիա կրօնքներու վերայ ճառել չէ, այլ անկէ սա հետեւուութիւնը ստանալ, թէ կայ բարոյական մի, որ իւր յատուկ բնութեամբը իրաւունք ունի ազատ մարդոյն վերայ հրամայելու :

« Իսոյց տեսնենք թէ ընդհանուր բարոյական ըստծին ինչ է. ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ ճիշտ այն բարոյականն է, որ Եստուծոյ գաղափարէն ծագելով, սոյն սկզբունքէս կ'ընդունի խղճի վերայ իշխելու և անոր պարտաւորութիւններ թեւադրելու իրաւունքը :

« Եւս ընդհանուր բարոյականը իւր բնութեամբն համաձայն է մարդկանց հասարակ մտայն ու անոնց պիտոյիցը. և ո՞վ չգիտեր զայս. բայց այս համաձայնութիւնը մարդկային կամքը կանոնաւորելու և զանիկայ օրինաց ենթարկելու իրաւունքը ինքնին

չկացուցանէր: Հրաման ըսածնիս՝ հը-
րամայող իշխանութիւն մի իւր մէջը
զօրութեամբ կը պարունակէ, առանց
որոյ անձնիշխանութեան հակառակ
եղած բռնութիւն մի յայտնելէն զատ
ուրիշ բան չնշանակէր այն: Տեսնա՞ն
գամ մի, թէ ներկայ դարս խանգա-
րող մոլորութեանց վերայ երբ տրա-
մաբանելու ըլլամբ, մեր տրամախո-
հութեան ծայրը ուր կ'երթայ միշտ
կը հասնի, ընկերութեան վերաբե-
րեալ տեսականութեանց¹: Կը տես-
նեմք որ բռնութիւնն է միշտ, բուն
իսկ բռնութիւնը որ այս աղասու-
թեան դարուս դիմացը կեցած է՝ իբր
գերագոյն իմացականութիւն ու հա-
տատիչ կարգաց: Այս տեսականութեան
մէջ՝ բարոյականը մի միայն
դաշինք մի է, և եթէ լոկ դաշինք է,
բնական է որ հրացանով կամ սրով
հաստատել պէտք է զայն: Տէգիւզ²
տը թրասի այս բանս վաթսուներկն հինգ
տարի առաջ ըսած է օրէնսդիր ժո-
ղովքին, թէ Ռադյակինը սորը Եւրո-
պէսէն չէ:

«Յայտնի կը տեսնուի, որ իմ ը-
րածս ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ հակա-
քրիստոսեան կարծիքներուն ընթաց-
քը ցուցնել, որոնք վսեմ տրամա-
բանութեամբ մի կ'ընդարձակուին և
Վաղղիոյ կարգաւորեալ³ դաստիա-
րակութեան մէջ օրէ օր աւելի մուտք
կը գտնեն:

«Վսիկայ թող առաւել ազդարա-
րութիւն մի ըլլայ անոնց՝ որոնք կ'ե-
րեւակայեն, թէ ուսում սորվեցընե-
լու խնդիրները քաղաքականին նկատ-
մամբ ամենափոքր բաներ են, ես իմ
մասիս կը հաւատամ՝ որ ներկայ ցա-
ւալի ժամանակիս զբաղմունքն եղող

բոլոր ուսմանց մէջ գերազանցն ասի-
կայ է: Երբ Վաղղիան անաստուած
սերունդներ ստանալու ըլլայ, և հա-
կաւ պիտի ստանայ, որովհետեւ բո-
լորովին հաւատքէ զանոնք մերկացը-
նելու կը ջանացուի, այն ատեն ա-
պագայն պիտի գիտնայ թէ ինչ կ'ըլ-
լայ եղեր այն ժողովուրդը, որոյ բա-
րոյականը կապակցութիւն չունենար
Վստուծոյ հետ, որ հեղինակ է կե-
նաց. և զգուշանալք ամէնքս ալ թէ՛
աշխարհական և թէ՛ կարգաւոր, թէ՛
լոկ քրիստոնէսայ և թէ՛ առաջնորդ ու
հովիւ, զգուշանալք մեր անտարբե-
րութեամբը դորձակից ըլլալու այն
դաւակցութեան, որ պաշարած է ըզ-
Վաղղիան: Բարեպաշտական գործ-
քեր կա՞ն Վաղղիոյ մէջ. այո՛, և ո՞վ
է զանոնք չտեսնողը: Բայց մէկ գործ
միմիայն կը պակսի, այն է ընդհանուր
գործակցութեամբ մի դէմ դնել մո-
լոր վարդապետութեան, որ գիրքե-
րով և դպրոցներով կը թունաւորէ
հոգիները. այս գործքը կարգաւորա-
ցըն է, և գերդաստանի տէրերուն
և բոլոր այն անհատներուն՝ որոնք
չեն ուզեր որ Վաղղիան երթալով
նիւթակրօնութեան՝ մէջ ինկնի, և
անկէ ամէն տեսակ անարգ ստրկու-
թիւններու անձնատուր ըլլայ»:

Սեր հռոմէական կղերին՝ Վաղ-
ղիոյ մէջ կրօնքը ջնջուելուն և ան-
աստուածութիւնը տիրելուն համար
կանխաւ ցրցուցած երկիւղը՝ ըստ մեզ
չափազանց է, բայց ոչ առանց խո-
հեմութեան է իւր նախազգուշու-
թիւնները զոր միամիտ ժողովրդոյ կը
թելագրէ, սորվեցընելով անոնց այն
գողունի ճամբաները՝ ուսկէ սովոր-
եալ են զեղծ մարդիկ սպրդել մանեւ
մարդկային մտաց մէջ և սերմանել

1 Théorie.

2 M. Destutt de Tracy.

3 Systématique.

1 Matérialisme.

հոն տակաւ իրենց գայթակղեցուցիչ
օրոմները : Այս գողութիւնի ծամբանե-
րուն մէկն է բարոյականին ազատ ու
անկախ ըլլալը պնդել, և բաժնել զա-
նիկայ ճշմարիտ կրօնքի հետ ունեցած
կապակցութենէն, և թողուլ մի մի-
այն մարդկային խղճին ու դատմանը
ձեռք : Այլ ասկէ սկսեալ տակաւ յա-
ռաջ երթալ և մերկացնելով քրիս-
տոնէութեան միակ ճշմարիտ կրօնքը
մարդկան բարուցն ու վարուց վերայ
ունեցած զօրութենէն ու ազդեցու-
թենէն, քակել անոր հիմնական էա-
ցուցիչ յատկութիւնները . այն է
քրիստոնէական կրօնքին աստուածե-
ղէն սկզբնաւորութիւնը և անոր
փրկարար զօրութիւնը, որ է իւր
վախճանականը :

ԳՐԸԳԻՏԵԿԱՆ

=====

Ասայի վարժապետ Նէշի :

(Տես էրես 6) :

Աոր ժամանակն եղաւ Առանայի ժո-
ղովը զոր Ա եւոն թագաւորի հրամա-
նաւը կազմուեցաւ, Վրիգոր Անա-
ւարդեցիին մահուանէն անմիջապէս
ետքը . որոյ կարծեացն եւս համամիտ
ըլլալով Ա եւոն, ուղեց որ նոր կա-
թողիկոսի ընտրութեան առթիւ՝ ա-
նոր գրով թողուցած դաւանութեան
գիրն ալ ընդունել տայ նորընտիր կա-
թողիկոսին և բոլոր ազգին : Այն ըն-
պատակն որովհետեւ մի միայն Ասայ-
եայ վարդապետին վերայ է, և ոչ ազ-
գային անցքերուն, վասն որոյ խօս-
քերնիս ամփոփելով կ'ըսեմք՝ թէ յի-
շեալ մեծ վարժապետը կարեւոր դեր
մի ունեցաւ սոյն ազգային կրօնական
խնդրոյս մէջ : Արովհետեւ արդէն կը

ճանչնար Վրիգոր Անաւարդեցիին հո-
ռոմասէր ոգին, վասն որոյ երբ իւր
կենդանութեանը սոյն նպատակիս
համար ժողով մի ընել ու գելով, մաս-
նաւոր գրով մի ծանայց Ասայի վար-
դապետին և խնդրեց որ ինքն ալ գայ
անձամբ ներկայ գտնուի ժողովքին,
որուն մեծ կարեւորութիւն ու ազ-
դեցութիւն կրնար տալ իւր ներկայ-
ութիւնը, Ասայի ոչ միայն չընդու-
նեց կաթողիկոսին հրաւերը, այլ և
նոյն ժամանակէն միտքը դրաւ անոր
կարծեացն ու ջանիցը դէմ զինուիլ .
ինչպէս և բրաւ ալ անոր մահուանէն
յետոյ 1307 ին եղած ժողովքին դէմ
վիճելով, անոր ապօրինաւորութիւնը
մէջ բերելով, որ առաւել աշխարհա-
կանայ ժողով էր քան թէ եկեղեցա-
կանաց . որովհետեւ թագաւորն և
իշխանազունք բռնութեամբ կ'ուզե-
ին ընդունել տալ Վրիգորի Անաւար-
դեցւոյն Վաւանութեան թուղթը՝
սպառնալով այսպէս . « Այն ոք սուրբ
ժողովոյս օրինադրութեան ընդդիմա-
նալ . զի մի ընդ պատուհասիւք գիցի,
և մասն և բաժին ընդ հերետիկո-
սացն ընկալցի » :

Ասայի վարդապետ ընելով այսպիսի
ժողովքի հանգամանքները, ուր փո-
խանակ Վրիստոսի հեղութեանը թա-
գաւորական բռնութիւնը կը տիրէր,
չըջան մի տալով իւր հայրենասէր ե-
րակներուն մէջ եռացած արեանը,
զոր կարծես թէ Վ եւոնդեանց՝ այն
սրբասուն քահանայից արիւնն էր որ
կը շնչէր, սկսաւ բանիւ և գրով ընդ-
դիմանալ, զգուշացնելով զազգը
նոյն ժողովքին գաղտնի նպատակնե-
րուն դէմ, որ էր բռն իսկ քաղաքա-
կանութիւնը Ալիլիկիոյ դահլիճին, զոր
հաստատ պահելու համար, անխոր-
հրդաբար յանձնառու եղած էին ազ-
գային եկեղեցւոյ ազատ իշխանու-